

כסליו התש"ע

בס"ד

שתיקה גדולה - סיפור מותה של רחל בעת לדתה

לפרשת וישלח (ע"פ שעורו של הרב אלחנן סמט)

א. השתיקה

כיוון שמותה של שרה כנראה לא היה מפתיע, וגם לא היה מוות טרגי, מתאפיינת תגובתו של אברהם **במתן כבוד לאשתו המתה**.

בעיוננו לפרשת חיי-שרה הבאנו את דבריו של הפרשן **בנו יעקב** בעניין תכלית כתיבתו של הסיפור ההוא:
 "בקינין המערה לקבורת שרה אשתו, אברהם מביע את האהבה ואת הכבוד לנפטרת.
 בשביל דבר זה בלבד ראוייה הייתה פרשה זו להיכתב".

אף שתיאור קניין מערת המכפלה לקבורת שרה הוא עיקרו של הסיפור ההוא, יש לזכור את מסגרת היחידה הספרותית שבפרק כ"ג.
 בראשה נאמר:
2. בראשית כ"ג ויבא אברהם לספד לשרה ולבכתה.

ובסופה, לאחר סיומו החיובי של המשא ומתן עם בני חת, נאמר:
3. ויבא אברהם את שרה אשתו אל מערת שדה המכפלה.

הפרשנים שם טרחו בביאורה של התיבה "ויבא" שבפסוק ב, ונראים דברי רבי אברהם בן הרמב"ם שם:
3. רבי אברהם בן הרמב"ם
 הכוונה ב"ויבא" שנכנס אל המקום אשר מתה בו, מבוהל על היפקדה ומצטער עליה ולהלוויית גווייתה בשלום, כמו שיעשה אדם עם מת חביב עליו ונפשו קשורה בו.²

אולם בתיאור מותה של רחל לא נזכר כי יעקב 'בא' לספוד לרחל ולבכותה, ואף לא נאמר שקבר אותה:
 בפסוק יט נאמר רק "ותקבר", ורק בסיום התיאור מספר הכתוב כי יעקב הציב מצבה על קבורתה.

מבין שלושת האבות יעקב הוא זה שמרבה לתת מבע מילולי לרגשותיו, כפי שניכר לכל העוקב אחר סיפור חייו.

פעמים לא מעטות במהלך חייו הסוערים אנו שומעים מפיו דברים נרגשים הנובעים מעומק לבו.³

² ראב"ם מסיים דבריו באמרו: "וכך ביאר אבי אבא מרי ז"ל, והראה לך בזה כי הקינה על המתים והבכייה עליהם - מנהג הנביאים מימי קדם".

³ עד למקומו אנו מוצאים זאת: במפגש על הבאר, בבכיו לאחר שנשק לרחל (כ"ט, יא); בזעקת השבר שלו על שלבן רימחו בתתו לו את לאה (כ"ט, כה); בתשובתו

מעת בואו של יעקב לארץ תכפו עליו הצרות בזו אחר זו, הן בשבתו בשכם והן במסעו ממנה עד לבואו אל אביו חברונה.

אך דומה כי הגדול באסונות שפקדו את יעקב בתקופה זו הוא **מותה של רחל בעת לדתה:**

1. בראשית ל"ה

טז ויסעו מבית אל ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה ותלד רחל ותקש בלדתה.

יז ויהי בהקשתה בלדתה ותאמר לה המילדת:

אל תיראי כי גם זה לך בן.

יח ויהי בצאת נפשה כי מתה ותקרא שמו בן אוני ואביו קרא לו בנימין.

יט ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה הוא בית לחם.

כ ויצב יעקב מצבה על קברתה, הוא מַצְבַּת קַבְרַת רַחֵל עַד הַיּוֹם.

בחמישה פסוקים שבהם חמישים ושמונה מילים מכונס תיאור המאורע מרעיש הלב הזה, כמעט בלא כל דיבור ישיר (מלבד דברי המיילדת בפסוק יז).

אף המעשים מתוארים בצמצום ובאיפוק, תוך חזרה משולשת על המילים העיקריות הנושאות את המסר.¹

שתיקה גדולה עוטפת את המאורע הזה, בעיקר משום שהכתוב איננו מתאר את תגובתו הרגשית של יעקב על מות אשתו האהובה לא בתיאור עקיף - באמצעות תיאור פעולותיו - וודאי שלא בצייטוט ישיר של דבריו.

לא כך נהג הכתוב ביחס לאברהם, שתגובתו על מותה של שרה אשתו בימי זקנתה זכתה לתיאור ארוך ומפורט בסיפור הפותח את פרשת חיי-שרה.

¹ שלוש פעמים נזכר שמה של רחל: "ותלד רחל... ותמת רחל... קברת רחל...".

שלוש פעמים נזכר דבר לדתה: "ותלד... ותקש בלדתה... ויהי בהקשתה בלדתה".

שלוש פעמים נזכרה המילה בן: "גם זה לך בן... ותקרא שמו בן אוני ואביו קרא לו בנימין".

פעמיים נזכר דבר מותה, ופעם נוספת - צאת נפשה: "ויהי בצאת נפשה כי מתה... ותמת רחל".

שלוש פעמים נזכר השורש קב"ר ושלוש השורש יצ"ב: "ותקבר... ויצב יעקב מצבה על קברתה הוא מצבת קברת רחל".

צירופן של מילים אלו הוא נושא הפסקה: 'רחל ילדה בן בקושי ומתה, ועל קברה מצבה'.

א. רחל הייתה אשתו האהובה של יעקב, שמלכתחילה התכוון לשאתה כאשתו היחידה.

אף לאחר שאירע מה שאירע, ורחל נישאה ליעקב כאשתו השנייה, הייתה אהבתו נתונה לה יותר מללאה אחותה, ודבר זה לא היה בגדר סוד, אלא בגדר עובדה ידועה, שנחרטה בשמותיהם של בני לאה הראשונים ואף נידונה בין שתי הנשים בגלוי (אף כי מתוך מרירות של לאה).⁶

מבחינתו של יעקב מהווה אפוא מותה של רחל מכה אנושה.

ב. רחל הייתה הצעירה בנשותיו של יעקב.⁷

היא מתה במיטב שנותיה, כשמשימות החיים של אישה בקרב

גידול ילדיה הקטנים (ושמא אף לידתם של נוספים) בשותפות עם יעקב אישה.

בעת מותה היה יוסף עדיין נער רך בשנים, ואילו בנה הנולד איבד את אמו כבר ברגע הולדתו.

ג. חייה הקצרים של רחל לא היו קלים כלל ועיקר, ורבה הייתה מנת סבלה בהם.

אף שהייתה אהובת לבו של יעקב, לא זכתה להיות אשתו היחידה, ואף לא הראשונה;

שנות עקרות ממושכות הביאו אותה לקנאה גלויה באחותה, שילדה ליעקב כמה בנים (ל', א).

אמנם לאחר שילדה את יוסף פגה מרירות חייה במידה רבה:

5. בראשית ל'

(כג) נתחר ותלד בן ותאמר אסף אלהים את חרפתי:

אולם עדיין לא נתקיים בה המהפך הגמור המתואר במזמור ההלל בתהילים:

6. תהילים קי"ג

ט מושיבי עקרת הבית [=העקרה היושבת בביתה] -
אם הבנים שמחה.

שאיפתה להיות "אם הבנים", ולא רק אמו של בן יחיד, באה לידי ביטוי בדרשתו של השם יוסף:

7. בראשית ל', כ"ד

"לאמר: יסף ה' לי בן אחר".

והנה, חייה נקטעים לפתע בדיוק בשעה שבה עומדת משאלתה להתקיים ולהביא את חייה לראשונה לאיזון ולשלווה האמהית הנכספת של "אם הבנים שמחה" - ומחמת התקיימות אותה משאלה!

דווקא דברי המיילדות, המנסה לעודד את רחל ולהקל עליה את קושי הלידה, מבליטים סתירה אכזרית זו:

⁶ עדות הכתוב בעניין זה מיוחדת במינה (כ"ט, ל-לא): "ויבא גם אל רחל ויאבה גם את רחל מלאה... וירא ה' כי שנואה לאה..."

שמותיהם של ראובן, שמעון ולוי, ומאוחר יותר גם של זבולון, נדרשו על ידי לאה במשמעות שביטאה את תקוותה לזכות באהבת יעקב בזכות לידת הבנים הללו.

כשרחל מבקשת לקבל מדודאי ראובן בנה של לאה, אומרת לה לאה (ל', טו) "המעט קחתך את אישי ולקחת גם את דודאי בני?".

⁷ נראה שבעת מותה הייתה היחידה מבין נשותיו של יעקב שהייתה בגיל הפריור, שהרי עוד שנים אחדות לפני מותה פסקו שאר הנשים מללדת. מסתבר גם שהשפחות שניתנו לשתי האחיות בעת נישואיהן היו מבוגרות מהן. גילה של רחל בעת נישואיה נידון בעיון לפרשת ויצא בהערה 22. אם אכן המתין יעקב לרחל שבע שנים עד שתגיע לבגרות ותהא בגיל המקובל לנישואי בנות, הייתה רחל בעת מותה בסוף שנות העשרים לחייה או בתחילת שנות השלושים.

לענייננו יש חשיבות מיוחדת בתיאור תגובתו לבשורה על טרפת יוסף בנו האהוב - בנה של רחל - בפרשת וישב:

4. בראשית ל"ז

לג ויכירה [את הכותונת הטבולה בדם] ויאמר: כתנת בני, חיה רעה אכלתהו, טרף טרף יוסף

לד ויקרע יעקב שמלתיו וישם שק במתניו ויתאבל על בנו ימים רבים.

לה ויקמו כל בניו וכל בנותיו לנחמו, וימאן להתנחם, ויאמר: כי ארד אל בני אבל שאלה ויבך אתו אביו.

תגובת האבל של יעקב על מה שנדמה לו כמוות פתאומי ונורא של בנו האהוב בן השבע עשרה מתוארת כאן באופן מזעזע.

יש בתיאור זה שני דיוורים נרגשים ביותר של יעקב המבטאים את אבלו העמוק ושלושה תיאורים שונים של מעשי אבלות מתמשכים שעשה.

כמה בולטת על רקע זה שתיקתו של יעקב בסיפורנו ושתיקת הסיפור עצמו:

אין בו לא זעקת שבר של יעקב ולא תיאור מעשי אבלות שעשה. מהו פשר השתיקה הזו?

ב. מוות טרגי

המוות הוא מאורע עצוב, אולם לא בכל מוות ישנה משמעות טרגית.

במקרא מתוארים אישים שהגיעו לימי זקנתם, ומתו "בשיבה טובה" כשהם "שבעי ימים" או "באים בימים".⁴

אדם שמותו מתואר כך הוא אדם שבימי זקנתו יכול היה להשקיף אחורה אל שנות חייו המרובות, ולדעת שפעל והשיג בהן רבות:

ימיו באים עמו' ולא יצאו לריק, והוא חש 'שובע ימים', כמו לאחר סעודה טובה.

וכאשר אדם כזה גם משאיר אחריו צאצאים ובני משפחה שיתאבלו עליו וידאגו להביאו לקבורה מכובדת באחוזת הקבר המשפחתית, הופכות נסיבות מותו לברכה ל⁵ ולתנחומים לבני משפחתו.

לעומת זאת, מותו של אדם שחסרים בו מרכיבים מן התיאור הזה הוא מאורע טרגי, בשיעור התלוי בנסיבות מותו.

מותה של רחל הוא מאורע טרגי ביותר, משום שנסבותיה קשות וכואבות במיוחד, הן מבחינתה של רחל עצמה והן מבחינתו של יעקב ומבחינתם של שני בניה הרכים שנתייתמו מאמם:

לרחל (ל', ב); בנאמו הנרגש בעימות עם לבן (ל"א, לו-מב); בתפילתו הנרגשת לפני מפגשו עם עשו (ל"ב, י"ג); בדבריו החריפים אל שמעון ואל לוי בסוף פרק ל"ד.

בסיפור יוסף ואחיו, החל מפרשת וישב ועד לסוף החומש, מצויות תגובות נרגשות רבות של יעקב, שהראשונה שבהן תידון מיד להלן.

⁴ מותו של אברהם מתואר כך (כ"ה, ח): "ויגוע וימת אברהם בשיבה טובה זקן ושבע ויאסף אל עמיו"; מותו של יצחק (ל"ה, כט): "ויגוע יצחק וימת ויאסף אל עמיו זקן ושבע ימים".

⁵ כך אומר ה' לאברהם בברית בין הבתרים (ט"ו, טו) "ואתה תבוא אל אבתך בשלום, תקבר בשיבה טובה"; וליעקב הוא אומר (מ"ו, ד) "אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה, ויוסף ישית ידו על עיניך".

ג. קבורת רחל בדרך - סיבתה ומשמעותה:

מדוע לא הוליד יעקב את רחל חברונה, אל אחוזת הקבר המשפחתית במערת המכפלה?

שאלה זו מקבלת משנה תוקף על פי מה שנראה מפשט המקרא במקומו, כי רחל נקברה לא הרחק מבית לחם (וכפי המסורת עתיקת היומין כי מקום קבורתה נמצא לצד הדרך הראשית מירושלים לבית לחם):⁹ הלוא המרחק מבית לחם ועד לחברון אינו כה רב?

במצב שלפנינו מתנגשים שני שיקולים לכבודו של המת: קבורתו באחוזת הקבר המשפחתית, וקבורתו סמוך למיתנו כדי שלא יתנוול.

הבאת המת לקבורה באחוזת הקבר המשפחתית תעכב את הקבורה עד שתגיע המשפחה למקום הימצאה של אחוזת הקבר, דבר שעלול לגרום לניווול; על מנת שלא לנוול יש לקברו מיד, במקום מיתנו.

בסתירה זו גובר השיקול השני: בארץ חמה כארץ כנען - נקברו מתים במקום מיתתם.¹⁰

⁹ זיהוי מקום קבורתה של רחל תלוי בכמה שאלות משנה: א. מהו שיעור המרחק המצויין בכתוב (טז) "ויהי עוד כברת הארץ לבוא אפרתה"; ב. האם "אפרתה הוא בית לחם" (יט) היא העיר הידועה בנחלת יהודה מדרום לירושלים, או שמא הייתה עיר נוספת בשם זה גם בנחלת בנימין; ג. כיצד יתפרשו דברי שמואל אל שאול בשמואל א (י, ב): "בלכתך היום מעמדי ומצאת שני אנשים עם קברת רחל בגבול בנימין בצלצח"; ד. כיצד יתפרש הפסוק בירמיהו ל"א, יד: "קול ברמה נשמע... רחל מבכה על בניה". בסתירות שיש לכאורה בין הכתובים השונים עסקו פרשנים רבים, החל בחז"ל (ראה, לדוגמה, בראשית רבה פב, ט) וכלה בחוקרים ובפרשנים בני זמננו. רמב"ן סבר בתחילה ש"כברת ארץ" היא מידה של כמה שעות הליכה, אך לאחר עלותו לארץ ישראל הוסיף לפירושו לפסוק זה את המילים הבאות: "ועכשיו שזכיתי ובאתי אני לירושלים, שבח לא-ל הטוב והמיטיב, ראיתי בעיניי שאין מן קבורת רחל לבית לחם אפילו מיל, והנה הוכחש הפירוש הזה... וכן ראיתי שאין קבורה [רחל] ברמה [כמשתמע מן הפסוק שבספר ירמיהו] ולא קרוב לה, אבל הרמה אשר לבנימין [מזוהה כיום עם הכפר א-רם שמצפון לירושלים, אך ייתכן שרמב"ן חשב שזוהי נבי שמואל, כמקובל בימי הביניים] רחוק ממנה [מקבורת רחל] כארבע פרסאות...". הנה העדיף רמב"ן את המסורת העתיקה, המציינת את קבר רחל בסמוך לבית לחם, על פני כל שיקול פרשני שהוא ממילא מסופק. לא נוכל להרחיב בהערה זו מעבר לכך.

¹⁰ א. יש לזכור כי בתקופות קדומות, שבהן לא היו אמצעים לשמור גופה בקירור ושבהן היו אמצעי התובלה אטיים ביותר, היה טלטול גופת המת ביום חם למרחק רב גורם להרחקת המלווים מעל המת ולביזוי כבודו.

ב. באיזו עונה מתה רחל? בראשית רבה פב, ז נחלקו רבי אליעזר בן יעקב ורובן בדבר, ומחלוקתם קשורה בדרשת המילה "כברת ארץ". רבי אליעזר בן יעקב פירש "בשעה שהארץ חלולה ככברה והבר מצוי", דהיינו: בסוף הקיץ (בקרב העם רווח ציונו של יום יא במרחשוון כיום פטירתה של רחל. מקורו הקדום של תאריך זה הוא בספר היובלים פרק ל"ב. משם נתגלגל, כנראה, לגרסה של מדרש תדשא, שעמדה לפני בעל ילקוט שמעוני, שהביאה בראש ספר שמות, ולפני רבנו בחיי, שהביאה אף הוא בפירושו לשמות א', ו). אולם רבנו סובריים שהתיאור 'כברת ארץ' מתייחס לעונת האביב דווקא: "כבר הבר מצוי ועונת הגשמים עברה, ועדיין השרב לא בא".

בין כך ובין כך, כבודה של יולדת שנפטרה להיקבר במקום מיתתה (ראה למעלה להלן) קשור בדמי הלידה השופעים ממנה, ואין זה משנה כל כך באיזו עונה בשנה.

ג. בנסיבות ההן, שבהן אדם נקבר במקום מיתתו, היה אדם שהגיע לימי זקנתו וחשש מפני מותו הקרב דבק בעיר קבורת אבותיו - לעתים במשך שנים רבות - כדי להבטיח שייקבר בקברי אבותיו ולא בקבר נוכרי. זו כנראה הסיבה שיצחק מצוי באחרית ימיו בחברון. וזו גם הסיבה שברזילי הגלעדי בן השמונים מסרב להצעתו של דוד להתלוות אליו לירושלים ולשבת עמו בבית המלך (ש"מ"ב י"ט, לח): "ישב נא בעדך ואמת בעירי, עם קבר אבי ואמיי".

יז ויהי בהקשתה בלדתה ותאמר לה המילדת: אל תיראי כי גם זה לך בן!

את המילים "כי גם זה" פירש רש"י כפשוטן: 8. רש"י על 'כי גם זה' 'נוסף לך על יוסף'.

בכך רומזת המיילדת לרחל כי משאלתה בעת לידתה הראשונה, לזכות בבן נוסף - אשר הונצחה בשמו של בנה הראשון - מתקיימת עתה.

אפס, דברי העידוד הללו מאבדים את משמעותם מפני האמור מיד בהמשך: ויהי בצאת נפשה כי מתה...

מה חפץ בבן שנולד לאם שמתה בעת הולדתו?

"יוסף הי' לי בן אחר", ביקשה רחל אז, ואף עתה אמרה המיילדת "גם זה לך בן"; אך בן זה נולד עתה יתום מאם.

רחל לא תזכה להיניקו ולגדלו, ובמקום שתהפוך סוף סוף ל"אם הבנים שמחה", היא יולדת בן ומסתלקת מן העולם ומאימהותה בו בעצב.

את הסתירה האכזרית הזו מנסה רחל להנציח בשם שהספיקה לתת לבנה כשידעה שרגעיה ספורים: "בצאת נפשה כי מתה" קראה לו "בן אוני" - בן צערי ואבלי.⁸

הבן שאמור היה להפוך את רחל לאם הבנים שמחה, הפך להיות בן אבלה של אמו... על עצמה.

ד. רחל מתה "בדרך אפרתה" - במרחק לא רב מחברון, מחוז חפצו של יעקב, שבה יושב יצחק אביו ומצפה לשובו.

יעקב עזב את בית אביו במצוותו כדי לשאת אישה, והנה עתה, שנים רבות לאחר מכן, הוא עומד להשלים את מסעו ולשוב אל אביו כשהוא בעל משפחה גדולה - ורק את זו שלמענה יצא למסעו לא יוכל להציג בפני אביו.

גם כאן, כמו בדברים הקודמים, בולטת ההחמצה כחוט השערה.

מותה של רחל בא ברגע שיכול היה להיות מן המאושרים בחייהם המשותפים של יעקב ורחל.

ה. למותה של רחל בדרך אפרתה ישנה משמעות קשה ביחס למקום קבורתה: היא נקברה לצדי הדרך, בקבר בודד שנחפר באדמה.

למשמעותו של דבר זה ולסיבותיו עלינו לייחד סעיף בפני עצמו בעיוננו.

⁸ כך פירשו את כוונתה אוונקלוס בתרגומו, רס"ג, רש"י (בעקבות בראשית רבה פד, ט), ראב"ע, רד"ק, רמב"ן ומפרשים נוספים. השורש או"ן מופיע במשמע של אבלות בדברים כ"ו, יד "לא אכלתי באני ממנו", ובהקשר דומה בהושע ט"ז, ד: "כלחם אונים להם כל אכליו יטמאו". כפועל הוא מופיע בישיעה ג', כו "ואנו ואבלו פתחיה"; שם י"ט, ח "ואנו הדייגים ואבלו כל משליכי ביאור חכה... אַמְלוּ". ונראה שאף הפועל "להתאונן" נגזר מהשורש או"ן במשמעות זו.

אף אברהם יכול היה, לו רצה בכך, לקבור את שרה בקבר נוודים כזה, בשטח הפתוח שבשולי העיר חברון, בלא כל צורך לנהל משא ומתן עם בני חת ובלא לרכוש אחוזת קבר בארבע מאות שקל.

אולם הוא התאמץ לרכוש אחוזת קבר, כדי לזכות את שרה בקבורה מכובדת, הראויה לבעליה של הארץ הזאת.

נסיבות מותה של רחל כפי שהוסברו לעיל, הכריחו את יעקב לקבור את אשתו האהובה בקבר נוודים לצד הדרך, ובכך להפחית במעמדה בקבורתה ביחס למעמדה של אמו זקנתו.

בפסוק האחרון בפסקה המתארת את מותה וקבורתה של רחל מתואר המאמץ שעשה יעקב כדי 'לכפר' על כך:
כ ויצב יעקב מצבה על קברתה.

בכך מנסה יעקב להגדיל את חשיבות קברה של רחל, שלא יהא כאותם קברי נוודים שאיש אינו שת לבו עליהם.

והכתוב מאשר כי מאמציו של יעקב עלו יפה:
היא מצבת קברת רחל עד היום.

אולם חיסרון אחר בקבורת רחל לא יכול היה יעקב למלא, גם לא באמצעות מצבה זו.

בעיונו לפרשת חיי שרה עמדנו על כך שהשלמה למעשה קבורתה של שרה נמצאת רק בתיאור קבורתו של אברהם לצדה (כ"ה, ז-י).

רק משנצטרף אברהם לקברה של אשתו, התברר כי אכן זכתה שרה להיקבר באחוזת קבר משפחתית (כ"ה, י): "שמה קבר אברהם ושרה אשתו".

דבר זה נמנע מרחל, שכן יעקב עתיד להיקבר - על פי צוואתו - בקברי אבותיו במערת המכפלה.

בסעיפים ב-ג בעיונו הובהר עד כמה היה מותה של רחל אירוע טרגי הן מבחינתה של רחל והן מבחינתו של יעקב.

דבר זה מחריף את שאלת השתיקה של הסיפור ושל יעקב עצמו אל נוכח המוות הזה.

ד. מדוע מתה רחל?

האם ניתן לתלות את מותה המוקדם של רחל בסיבה דתית כל שהיא - בחטא שלה או של יעקב?

אם תימצא סיבה כזו, אפשר שיהיה ניתן לתלות בה את שתיקתו של יעקב בעת מותה של רחל ולראות בה מעין צידוק חזק, וכעין תגובת אהרן על מות בניו נדב ואביהוא בחטאם (ויקרא י"ג): "ויִדַם אֶהְרֵן".

א. בכמה מדרשים הובעה הדעה שהאבות קיימו את כל התורה עוד בטרם ניתנה.

בין השאר סמכו מדרשים אלו את דבריהם על הפסוק:

12. בראשית כ"ו, ה

"יעקב אשר שמע אברהם בקלי, וישמר משמרת מצותי חקתי ותורתי".

13. רש"י על בראשית פרק כו פסוק ה

(ה) וישמר משמרת - גזרות להרחקה על אזהרות שבתורה כגון

דבר זה החמירו הקדמונים באישה יותר מבאיש - וביותר החמירו ביולדת.

כך שנינו במסכת מועד קטן:

9. מסכת מועד קטן (פרק ג משנה ח):

אין מניחין את המיטה ברחוב [במועד], שלא להרגיל את ההספד [האסור במועד]; ולא של נשים לעולם [=אף שלא במועד] - מפני הכבוד.

בתלמוד נחלקו אמוראים מי הן הנשים שעליהן מדברת המשנה:

10. מועד קטן כז ע"ב - כח ע"א

אמרי נהרדעי: לא שנו אלא חיה [=יולדת], אבל שאר נשים מניחין. רבי אלעזר אומר: אפילו שאר הנשים, דכתיב (במדבר כ', א) 'ותמת שם מרים ותקבר שם' - סמוך למיתה קבורה.

דרשה זו שדרש רבי אלעזר על האמור במרים, דרשו בבראשית רבה על מיתתה של רחל:

11. בראשית רבה (פב, ט)

ותמת רחל ותקבר - סמוך למיתה קבורה.

נמצא שכבודה של רחל - 'כבוד המת' - הוא שחייב את קבורתה המיידית - סמוך למיתתה ובמקום שבו מתה.¹¹

ואף בכך בולטת ההחמצה כחוט השערה:

רק יום הליכה אחד מפריד בין מקום מותה של רחל, שהפך להיות גם מקום קבורתה, לבין מערת המכפלה - הקבר המשפחתי שנקנה על ידי אביו זקנו של יעקב, שם קבורים אברהם ושרה אשתו, ושם עתידים להיקבר גם שני הדורות הבאים במשפחת האבות, ובהם יעקב עצמו.

כדי להבין נכונה את משמעות קבורתה של רחל בדרך אפרתה עלינו לשוב לעיון לפרשת חיי-שרה.

תיאור מאמציו של אברהם לרכוש אחוזת קבר כדי לקבור בה את שרה אשתו, מניח תשתית (על דרך הניגוד) להבנת המשמעות הקשה שיש בקבורת רחל בסיפורנו.

בעלי הנחלות, אזורחי הערים הכנעניות, קברו את מתיהם במערות קבורה משפחתיות שהיו להם באותן נחלות, ושבהן נאספו עצמותיהם של בני אותה משפחה במשך כמה דורות.

לעומת מערות הקבורה האלה נחשפו קברים של בני אדם בודדים שנקברו הרחק מיישוב - אלו הם קבריהם של בני השבטים הנוודים, חסרי הנחלה, שקברו את מתיהם כפי שנזדמן להם בשעת מיתת הקרוב.

ד. יוצא דופן הוא מה שעלה בחלקו של יעקב (שה' הבטיח לו [מ"ו, ד] "ואנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה"). המצרים נהגו לחנוט את המתים העשירים ובני האצולה על ידי "הרופאים". יעקב, שוודאי ידע על כך, יכול היה אפוא להסתמך על משרתו של יוסף כמשנה למלך מצרים שתבטיח את חניטת גופו (ז', ב), מה שאפשר לו לצוות על יוסף ועל שאר בניו לשאתו לקבורה במערת המכפלה.

¹¹ על טעם זה לקבורתה של רחל בדרך אפרתה, ולא במערת המכפלה, עמד חזקוני בפירושו לפסוק יט (בלא להזכיר את המקורות בדברי חז"ל). רמב"ן בפירושו למ"ח, ז ד"ה ואקברה שם נתן לכך כמה טעמים, וביניהם גם טעם זה: "ומתה בפתע פתאום, ולא יכול לקברה שם [=במערת המכפלה], כי איך יעזוב את בניו ואת מקנהו בדרך וילך מהרה עמה למערת המכפלה? ואיה הרופאים והרופאות לחנוט אותה? [ענין בסוף ההערה הקודמת]... ואף על פי שמערת המכפלה אינה רחוקה משם... שנו חכמים 'ולא של נשים לעולם מפני הכבוד'". וראה את המשך דברי רמב"ן בהערה הבאה.

אלא שתיאור זה מבוסס על כמה השערות שאינן מתאימות לפשוטו של מקרא.

הראשונה שבהן, שרמב"ן עצמו הדגיש שאינה על פי הפשט, היא שהאבות ידעו את כל התורה ברוח הקודש ואף קיימו את כולה, לפחות בארץ. זוהי דרשה של חכמים, שאינה נובעת מפשוטו של מקרא ואף נסתרת על ידו לא אחת.¹³

השערה שנייה של רמב"ן היא שהזמן שעבר מאז נכנס יעקב לארץ ועד למותה של רחל היה קצר ביותר - חודשים אחדים - ושהריונה של רחל עם בנימין החל עוד בחוצה לארץ.

ראשית עלינו לשאול מהי 'חוצה לארץ' לעניין קיום המצוות של האבות על פי רמב"ן.

האם סוכות שבעבר הירדן המזרחי, העיר שבה חנה יעקב לאחר פרדתו מעשו (ל"ג, יז) ושעתידה להיות עיר ישראלית נחלת שבט גד, לחוצה לארץ תיחשב?

רמב"ן יהיה חייב לענות על כך בחיוב, שכן נאמר שם על יעקב "ויבן לו בית ולמקנהו עשה סֹכֶת" - משמע שחנה שם זמן רב.

חז"ל דרשו מפסוק זה (מגילה יז ע"א ובראשית רבה עח, טז) כי חנה בסוכות שמונה עשר חודש.

צריך, אם כן, לומר כי הריונה של רחל החל, לדעת רמב"ן, בסוכות, וכי זו אינה נחשבת לארץ ישראל. וכך אכן כתב: "ונראה שנתעברה מבנימין קודם בואם בשכם".

עתה עלינו לברר כמה זמן שהה יעקב בשכם ומה שהיה בבית אל.

חז"ל (שם) שיערו ששהייתו בבית אל נמשכה חצי שנה, והדבר מסתבר, שהרי ה' מצוהו (ל"ה, א) "קום עלה בית אל ושב שם ועשה מזבח...", ושם התרחשו כמה דברים.

משך השהייה בשכם, לעומת זאת, אינו נזכר כלל בדבריהם, כאילו חלף יעקב בשכם כעובר אורח בלבד.¹⁴

אולם המעיין בפסוקים, החל מסופו של פרק ל"ג ועד ראשיתו של פרק ל"ה, ייווכח כי יעקב וביתו אינם עוברי אורח בשכם, אלא שהיה שם תקופה ארוכה:

יעקב קונה את חלקת השדה הסמוכה לעיר שבה נטה את אוהלו (ל"ג, יח-יט);

בני יעקב עוסקים שם בכלכלת המשפחה (ל"ד, ה) ומתנהל משא ומתן על התאזרחותם בעיר - ואף כי בני יעקב לא

¹³ אמנם הפסוק (כ"ו, ה) "ועקב אשר שמע אברהם בקלי..." וגומר אכן מלמד על פי פשוטו שהאבות פעלו במסגרת של מצוות ה' (והשווה פסוק זה לנאמר על אברהם גם ב"ח, יט: "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט"), אולם הזיהוי של מצוות ה' הללו עם כלל מצוות התורה שניתנו לישראל בסניי אינו על פי פשוטו. ואמנם הפשטנים הראשונים (כולל רמב"ן עצמו באחד מפירושיהו) פירשו פסוק זה (כ"ו, ה) שלא על פי דרשת חז"ל.

¹⁴ ביסוד חשבונם של חז"ל במגילה יז ובראשית רבה עח עומדת ההנחה כי עשרים ושתיים השנים שפרש יוסף מאביו באו כנגד מניין השנים שעזב יעקב את אביו. ומכיוון שבבית לבן שהה יעקב עשרים שנה, יש לכלול את הדרך שעשה מחרן עד חברון, על כל תחנותיה, בשנתיים בלבד: שנה וחצי בסוכות וחצי שנה בבית אל. אולם גם מסגרת זו של שנתיים אינה מבהירה את ההתעלמות מן השהייה בשכם. משך שהייתו של יעקב בשכם ומשמעות הדבר מבחינת סיפור חייו של יעקב נידון בעיונו לפרשת ויחי תש"ס.

שניות לעריות ושות לשבת (יבמות כא):

מצותי - דברים שאילו לא נכתבו ראויין הם להצטוות כגון גזל ושפיכות דמים:

חקותי - דברים שיצר הרע ואומות העולם משיבין עליהם כגון אכילת חזיר ולבישת שעטנז שאין טעם בדבר אלא גזירת המלך וחקותיו על עבדיו:

ותורתי - להביא תורה שבעל פה הלכה למשה מסיני:

רמב"ן בפירושו לפסוק זה (ד"ה וישמר משמרת) מקשה על דעתם זו של חז"ל מכמה מקומות בתורה שמהם נראה לא כך, ואחד מהם: "אם כן איך... נשא [יעקב] שתי אחיות?"

וכך הוא מתרץ את קושיותיו:

14. רמב"ן ד"ה וישמר משמרת

והנראה אליי מדעת רבותינו, שלמד אברהם אבינו התורה כולה ברוח הקודש... ושמר אותה כולה כמי שאינו מצווה ועושה, ושמירתו אותה היה בארץ בלבד, ויעקב - בחוצה לארץ בלבד נשא שתי אחיות... כי המצוות - משפט א-לוהי הארץ הם, ואף על פי שהוזהרנו בחובת הגוף בכל מקום.

רמב"ן חוזר ומפרט בכמה מקומות בפירושו לתורה את שיטתו זו, כי כלל המצוות (ולא רק אלו התלויות בארץ) נועדו להתקיים דווקא בארץ ישראל.

באחד ממקומות אלו הוא שב לדון אף בנישואיו של יעקב לשתי אחיות:

15. רמב"ן על ויקרא י"ח, כה ד"ה ותטמא הארץ

וה', לו לבדו נתכנו עלילות, שמתה רחל בדרך בתחילת בואם בארץ, כי בזכותה לא מתה בחוצה לארץ, ובזכותו [של יעקב] לא ישב בארץ עם שתי אחיות, והיא הייתה הנישאת באיסור האחוה. ונראה שנתעברה מבנימין קודם בואם בשכם, ולא נגע בה בארץ כלל, מפני העניין שהזכרנו.¹²

רמב"ן איננו אומר שרחל מתה כעונש על איסור נשיאת שתי אחיות, שהרי בחוצה לארץ, בעת שנישאה ליעקב, לא קיבל עליו יעקב את האיסור, ואילו בארץ לא נגע בה יעקב כלל.

כוונתו היא שה', שלו נתכנו עלילות, גלגל את האירועים כך שרחל מתה בלדתה, ובכך ניצל יעקב ממצב שבו ישב בארץ והוא נשוי לשתי אחיות (ואיסור זה תלוי דווקא בנישואין לרחל, שנישאה שנייה, אחרי לאה אחותה).

על פי דברי רמב"ן הללו, מותה של רחל יש בו 'זכות' ליעקב, והוא פתר בעיה חמורה:

נישואיו של יעקב לרחל לא יכלו להימשך בארץ, ובפועל לא נגע בה יעקב מאז כניסתם אליה.

תיאור האירועים הזה שמציע רמב"ן, אפשר שיש בו כדי להסביר את שתיקתו של יעקב.

¹² בביאורו לבראשית מ"ח, ז טוען רמב"ן כי איסור שתי אחיות הוא גם הטעם האמתי לכך שיעקב לא קבר את רחל במערת המכפלה. לאחר שהביא טעמים אחרים לכך (ראה הערה קודמת) - שאותם הוא מייחס ליעקב, המנמק באמצעותם בדבריו אל יוסף את קבורתה של אמו בדרך אפרתה ולא במערת המכפלה - הוא מוסיף: "ואני סבור שהיו אלו דברי התנצלות [כלומר: דברי הצטדקות, שאינם מבטאים את הטעם האמתי]... אבל הכוונה ליעקב שלא הוליך אותה למערה, כדי שלא יקבור שם שתי אחיות, כי יבוש מאבותיו. ולאה היא הנישאת לו ראשונה בהיתר [ולכן זכותה להיקבר במערת המכפלה כאשתו], ורחל - באהבתו אותה בנדר אשר נדר לה לקחה".

ובכן, שמא יש לתלות את שתיקתו של יעקב בעת מותה של רחל בכך שחש אשם בגרימת מותה?

תשובה זו אינה מסתברת כלל.

ראשית, אין כל ראייה כי נודע ליעקב בשלב כלשהו שרחל גנבה את התרפים, ולרחל לא הייתה כל סיבה לגלות לו דבר זה ולהביאו במבוכה או בכעס.

שנית, אם בכל זאת נודע הדבר ליעקב בדרך זו או אחרת, הרי היה מותה של רחל צריך להכאיב לו עוד יותר - שהרי הוא היה הגורם בשוגג למותה - וכאב זה לא היה מתבטא בשתיקה אלא בזעקה מרה.

שלישית, הקשר שמוצא המדרש בין דברי יעקב הללו לבין מותה של רחל מבוסס על תפיסת דברי יעקב כקללה;

אולם דבר זה אינו הכרחי על פי פשוטו של מקרא, וגם אינו מוסכם על דעתם של ראשוני המפרשים על דרך הפשט, כדלהלן.

את מילותיו של יעקב "לא יחיה" פירש ראב"ע :

19. ראב"ע על "לא יחיה"
 "לא יחיה - רק [=אלא] אהרגו"

ורשב"ם פירש בדומה לו :

20. רשב"ם על "לא יחיה"
 "כלומר, אני אעשה נקמה מגופו".

רד"ק, לעומתם, הבין כי במילים אלה התיר יעקב ללבן להרוג את מי שאלוהיו יימצאו אצלו :

21. רד"ק על "לא יחיה"
 "מעתה אני אומר לך שתהרוג מי שתמצאם אצלו".

לפירוש רד"ק יש ראייה מסיפור יוסף.

הסיטואציה שבה מאשים לבן את יעקב בגנבת חפץ פולחני המשמש לניחוש, מזכירה מאוד את הסיטואציה שבה מאשים שלוחו של יוסף את האחים בגנבת הגביע.

האחים מכחישים זאת נמרצות ואומרים :

22. בראשית מ"ד, ט
 אשר ימצא אתו מעבדיך ומת וגם אנחנו נהיה לאדני לעבדים.

אין זו קללה, אלא הסכמה מראש לדין המיתה שצפוי המאשים לגזור על הגנב. ומסתבר שזוהי גם כוונתו של יעקב.

ראב"ע מסיים את פירושו לדברי יעקב "לא יחיה" בדחייה חריפה של דרך הדרש (שהיא גם דרכו של רש"י) :

- עד, ד) ביאור אחד בלבד: "והיא לא נתכוונה אלא לשם שמים. אמרה: מה אנא מזיל לי ונשבוק הדין סבא בקלקולה [מה אני הולכת לי, ואעזוב את הזקן הזה בקלקולו]?"

מפרשי הפשט ראב"ע, רשב"ם, רד"ק, חזקוני ונוספים פירשו כי תכלית הגנבה הייתה למנוע מלבן את השימוש האופייני בתרפים - בירור נסתרות "לדעת איזה דרך ברחו" (לשון ראב"ע). אך נראה שגם לפי פירושם אין לתלות את מותה של רחל בעצם מעשה הגנבה, אף אם מעשה זה היה מיותר, ואף אם יש בו גילוי של אמונה בכוחם של התרפים להודיע נסתרות. ועל כל פנים, כפי שנטען בהמשך הדברים, אין כל הוכחה שנודע ליעקב אי פעם שרחל גנבה את התרפים, ועל כן אין זה מסתבר לתלות את שתיקתו בעת מותה בדבר זה.

התכוונו בכנות לדבריהם במשא ומתן זה, ברור שעצם הצעת הדבר בידי חמור נשיא הארץ (ל"ד, י) מלמדת על ישיבה ממושכת במקום אשר קדמה להצעה זו.

ראב"ע מוכיח את הדבר בדרך אחרת (דבריו נמצאים בתפר שבין פרק ל"ג לפרק ל"ד, כמבוא לפרשת דינה) :

16. ראב"ע
 ולפי דעתי, ייתכן שהתעכב בעיר שכם שנים רבות (!), כי דינה לא הייתה [בבואו לשכם אלא] בת שבע שנים [ואם כן אין זה מסתבר ששכם לקח אותה לענותה וחפץ לשאתה לאישה בגיל צעיר כזה], גם שמעון ולוי קטנים היו [כבני שלוש עשרה, ואין זה מסתבר שנלחמו בשכם בגיל כה צעיר].

לפי דברי ראב"ע הללו נמשכה שהייתו של יעקב בשכם לפחות כחמש או שש שנים, שבסופן הגיעה דינה לגיל המקובל לנישואי בנות, ושמעון ולוי הגיעו לגיל הבחורות.

נמצא כי יעקב ישב בארץ עם שתי האחיות במשך שנים רבות, ובנימין לא רק נולד בארץ - אלא גם הורתו הייתה בה.

אם כך, אין לתלות את מותה של רחל בסיבה שנתן רמב"ן - שמן השמים מנעו את יעקב (בזכותו) לשבת בארץ כשהוא נשוי לשתי אחיות.

נראה שההסבר לנישואיו של יעקב לשתי אחיות (עד כמה שיש בדבר קושי מבחינת הפשט) הוא אחר, אלא שאין כאן המקום לדון בכך.

ב. בעת בריחתו של יעקב מלבן גנבה רחל את התרפים אשר לאביה.

17. בראשית ל"א
 (יט) וְלִבָּן הֵלֵךְ לְגֹזֵז אֶת צֵאֲנוֹ וַתִּגְנֹב רַחֵל אֶת הַתְּרָפִים אֲשֶׁר לְאֲבִיהָ :

לבן, בהשיגו את יעקב, האשימו :

(ל) ... לְמָה גִּנַּבְתָּ אֶת אֱלֹהֵי :

ותשובת יעקב הייתה :

(לב) עִם אֲשֶׁר תִּמְצָא אֶת אֱלֹהֵיךְ לֹא יִחִיהַ נֶגֶד אַחֵינוּ הִכָּר לְךָ מָה עָמְדִי וְקַח לְךָ וְלֹא יָדַע יַעֲקֹב כִּי רַחֵל גִּנַּבְתֶּם :

לבן ערך חיפוש מדוקדק אך לא מצא את התרפים, כיוון שרחל החביאתם בכר הגמל שעליו ישבה :

(לד) וְרַחֵל לָקְחָה אֶת הַתְּרָפִים וַתִּשְׂמֶם בְּכַר הַגָּמֶל וַתֵּשֶׁב עֲלֵיהֶם וַיִּמְשֹׁשׁ לָבָן אֶת כָּל הָאֱלֹהִים וְלֹא מָצָא: (לה) וַתֹּאמֶר אֶל אֲבִיהָ אֵל יִחַר בְּעֵינֵי אֲדֹנָי כִּי לֹא אוּכַל לָקוּם מִפְּנֵיךְ כִּי דָרְךְ נָשִׂים לִי וַיִּחַפֵּשׂ וְלֹא מָצָא אֶת הַתְּרָפִים :

האם יש קשר בין אירוע זה לבין מותה של רחל?

בשני מקומות (בסימן ד ובסימן ט) בפרשה עד בבראשית רבה תלו חכמים את מותה של רחל בקללתו של יעקב.

18. בראשית רבה פרשה ע"ד

סימן ד : למה מתה רחל תחילה? ... על דעתה דרבי יוסי לא מתה אלא מקללתו של זקן, שנאמר 'עם אשר תמצא את אלהיך לא יחיה' והיה 'כשגגה היוצאה מלפני השליטי' [על פי קהלת י', ה].

אמנם "לא ידע יעקב כי רחל גנבתם", ולו ידע זאת, לא היה מקלל את אשתו האהובה. אף על פי כן רואה המדרש בקללה זו שבשגגה את הסיבה למותה.¹⁵

¹⁵ האם כוונת המדרש היא לתלות את מות רחל בעצם קללתו של יעקב, או שמא במה שהביא לקללה זו - בגנבת התרפים גופה? מניסוח המדרש ברור לגמרי שעצם הקללה היא הסיבה, ועוד : שלמעשה הגנבה מציעה אותו מדרש (באותה פרשה עצמה

23. ראב"ע

ויש אומרים שהוא דרך תפילה - על כן מתה רחל בדרך. אם כן יודיעני: מי התפלל על אשת פינחס?

אף אשת פינחס מתה בעת לדתה:

24. שמ"א ד'

(יט) וְכִלְתּוּ אֶשֶׁת פִּינְחָס הָרָה לָלֶת וַתִּשְׁמַע אֶת הַשְּׂמוּעָה אֶל הַלֶּקַח אַרְוֹן הָאֱלֹהִים וּמֵת חֲמִיָּה וְאִישָׁה וַתִּכְרַע וַתִּלְדַּךְ כִּי נִהְפְּכוּ עָלֶיהָ צָרִיחַ: (כ) וַכַּעֲת מוֹתָהּ וַתִּדְבְּרָנָה הַנְּצֻבוֹת עֲלֶיהָ **אֵל תִּירָאִי כִּי בֶן יִלְדֶת** וְלֹא עָנְתָה וְלֹא שָׁתָה לָבָה: (כא) וַתִּקְרָא לַנֶּעֶר אֵי כְבוֹד לֹאמֹר גָּלָה כְבוֹד מִיִּשְׂרָאֵל אֶל הַלֶּקַח אַרְוֹן הָאֱלֹהִים וְאֶל חֲמִיָּה וְאִישָׁה: (כב) וַתֹּאמֶר גָּלָה כְבוֹד מִיִּשְׂרָאֵל כִּי נִלְקַח אַרְוֹן הָאֱלֹהִים:

ותיאור האירוע ההוא דומה בכמה עניינים לתיאור מות רחל במקומנו.

לדעת ראב"ע אין לשאול אפוא מדוע מתה אישה בעת לדתה: הלידה היא אירוע שיש בו סכנה לילודת (וגם לנולד), ולעתים היא מסתיימת במוות.

הניסיון למצוא סיבה למותו בלא עת של אדם **מסוים** היא חזירה לכבשוננו של בורא עולם, והדבר אמור אף ביחס לאישי המקרא שהמקרא לא נימק את מותם בצורה מפורשת.¹⁶

דברים חריפים אלו של ראב"ע שוללים את הניסיונות לתלות את מותה של רחל בחטאים אמתיים או בחטאים מדומים שתלו בה.

ה. בנימין

שתיקתו של יעקב בעת מותה של רחל ושתיקתו של הסיפור עצמו עדיין תובעים את פתרונם.

דומה ששתיקה זו מכסה על מבוכה גדולה, על התרוצצות רגשית מחמת סתירה פנימית, ובקיצור: על יחס אמביוולנטי אל האירוע.

בראשו של עיוננו אמרנו כי הכתוב אינו מתאר את תגובתו הרגשית של יעקב על מות אשתו אף לא בתיאור עקיף - באמצעות תיאור פעולותיו. דבר זה אינו מדויק.

שתי תגובות של יעקב מתוארות בכתוב בכל זאת:

האחת - "ויצב יעקב מצבה על קברתה", מעשה שאת משמעותו הסברנו כבר בסעיף ג לעיל כניסיון לפצות את רחל על האילוץ שגרם לקברה לבדה בצד הדרך.

התגובה האחרת של יעקב המתוארת בכתוב חשובה מאוד לענייננו:

יח ויהי בצאת נפשה כי מתה ותקרא שמו בן אוני ואביו קרא לו בנימין.

קריאת שם בנה בן אוני הייתה המעשה האחרון שעשתה רחל בחייה הדועכים;

קריאת שם בנו בנימין היא המעשה הראשון שעשה יעקב לאחר מותה של רחל.

ארבע המילים הללו - "ואביו קרא לו בנימין" - מאירות כבזרקור משמעות שיש לסיפור זה ושהתעלמנו ממנה עד עתה: זהו בעצם סיפור לידה.

ההתרכזות בגורלה המר של רחל - בתחום החשוך של האירוע - השכיחה מאתנו שיש בו גם תחום מואר:

בלידה זו נוסף למשפחתו של יעקב בן זקונים בריא ושלם - הבן השנים עשר.

דבר זה איננו מובן מאליו:

בלידה קשה שבה מתה היולדת, קורה לא אחת שאף התינוק שברחמה אינו זוכה לצאת חי לאוויר העולם.

אפשר שיש לפרש את דברי המיילדת "אל תיראי כי גם זה לך בן" שלא כפירוש רשב"ם.

רשב"ם המשיך בפירושו את דברי המיילדת כך:

25. רשב"ם

"גם זה לך בן - כאשר התפללת יוסף ה' לי בן אחר', ולא חפץ להמיתך, אלא קיבל תפילתך. ולדבר על לבה נתכוונה".

אולם אפשר שכוונת המיילדת אחרת:

'אל תיראי מן המוות הקרב - כי גם זה לך בן, שיצא חי ובריא לעולם כאשר התפללת.

אכן 'לדבר על לבה נתכוונה', אולם לא בטשטוש מותה הקרב כי אם בהארת מידת הנחמה שיש באירוע הטרגי.

בְּדַמְיָהּ של רחל - דמי לידתה ודמי חייה האווליים - חי בנה יוצא רחמה.

זו היא גם הכוונה המובעת בדברי 'הנשים הניצבות' על אשת פינחס בסיטואציה דומה: - **מקור 23** -

שמ"א ד', כ **וכעת מותה ותדברנה הנצבות עליה: אל תיראי, כי בן ילדת!**

אלא שבשני האירועים נתברר כי מבחינתה של האם אין בכך נחמה:

כן נולד לה, אולם היא לא תזכה להיות לו לאם.

על כן אשת פינחס "לא ענתה ולא שתה לבה" לדברי הנשים הניצבות עליה, והיא קוראת לנער **'איכבוד'**.

אף רחל מספיקה "בצאת נפשה" לקרוא לבן הנולד **בן אוני** - שם המבטא את מרירות נפשה ואת צערה הגדול.¹⁷

אולם האמת ניתנה להיאמר: עד כמה שמותה של יולדת קורע את הלב, ולמרות התוגה העמוקה שמעוררת לידתו של תינוק שלא יזכה להכיר את אמו - בכל זאת לידת תינוק חי, לעולם היא בשורה טובה של צמיחת חיים חדשים ורעננים.¹⁸

¹⁷ על משמעו של השם בן אוני עמדנו בסעיף ב ובהערה 8.

¹⁸ הבשורה על לידתו של בן מודגשת בתיאור מותה של רחל בחזרת השורש יל"ד ארבע פעמים והשם 'בן' - עוד שלוש פעמים.

סיפור המפלה באבן העזר ושביית הארון בידי פלשתים בשמ"א ד' מתאר סדרה של אסונות לאומיים ואישיים, שהאחרון שבהם הוא מותה של אשת פינחס בשעת לידתה המוקדמת. אולם **הסיפור מסיים דווקא בלידת בן חי**, וכוונת הדבר לרמוז כי מן המשבר הגדול המתואר באותו סיפור עומדים לצמוח תקווה חדשה, חיים חדשים. ואכן, חורבן שילה אינו רק ציון לסיום תקופה אלא גם ראשיתה של תקופה

¹⁶ ניתן היה לטעון שהקישור בין דברי יעקב "לא יחיה" (אם נפרשם כקללה) לבין מותה המוקדם של רחל מהווה מעין הודעה מפורשת בכתוב של סיבת מותה. אולם קישור זה עדיין אינו מחייב לראות בדברי יעקב סיבה למותה של רחל; אפשר לראות בדברי יעקב מעין רמז מטרים למותה, מעין "ניבא ולא ידע מה ניבא". רמזים נוספים למותה המוקדם של רחל ניתן למצוא במקומות נוספים בסיפור שקדם, ואחד מהם נידון בעיוננו לפרשת ויצא (וראה עוד בבראשית רבה עב, ג).

שנים רבות עברו (שש השנים האחרונות לשיבתנו בחרן, והשנים שעברו מאז שב לארץ כנען), ולמשפחתו לא נוסף עוד בן.

והנה הרתה רחל, והיא עומדת ללדת לו בן זקונים, אח ליוסף, שיהיה אחרון בניו לאחר הפסקה ארוכה.

אך העיקר הוא בכך שבן זה יהיה היחיד שנולד בארץ כנען. לידתו הצפויה מעוררת תקוות גדולות של צמיחה והתרחבות של בית יעקב בארץ ייעודם, כפי שהובטח לו על ידי ה'.

תקוות אלו לא נתבדו בלידת הבן הזה - הרי הוא נולד חי ובריא - אולם הן נמהלו בעצב רב על מות אמו.

אבל ושמחה המעורבים זה בזה, פרק חיים שתמו המצמיח מתוכו פרק חיים רעננים הבוקעים לעולם - הם שיוצרים תגובה נפשית מורכבת, שהשתיקה מהווה לה ביטוי.

הסדק היחיד שדרכו ניתן להציץ אל אותה מורכבות בנפשו של יעקב הוא בשם שנתן לבנו - בנימין.

מהו פשרו של שם זה, וכיצד הוא מתייחס לשם שנתנה רחל לאותו בן?

רמב"ן הציע פירוש מפתיע לחילוף השמות הזה:

29. רמב"ן

והנכון בעיניי כי אמו קראתו בן אוני, ורצתה לומר בן אבלי... ואביו עשה מן 'אוני' - כוחי, מלשון (מ"ט, ג) 'כחי וראשית אוני', (ישעיהו מ', כט) 'ולאין אוני' עצמה ירבה, ולכן קרא אותו 'בן הכוח' או 'בן החוזק', כי הימין, בו הגבורה וההצלחה, כעניין שכתוב (קהלת י', ב) 'לב חכם לימינו', (תהילים כ"א, ט) 'ימינך תמצא שניאך', (שם קי"ח, טז) 'ימין ה' רוממה'. רצה להיות קורא אותו בשם שקראתו אמו, כי כן כל בניו - בשם שקראו אותם אמותם ייקראו, והנה תרגם אותו לטובה ולגבורה.²⁰

כל הסיבוך שבמצב וכל הסתירה הפנימית בנפשו של יעקב מסומלים בקריאת השם הזו על פי פירוש רמב"ן.

מחד - הרצון שלא לפגוע ברחל ובזכותה לקרוא שם לבנה, כדרך שקראו כל נשות יעקב שם לבניהן;

מאידך - השם שנתנה רחל מביע את אבלה, ואילו יעקב מתייחס להולדתו של בן זה בתקווה ובשמחה.

אמנם השם הזה יכול להתפרש גם לטובה, שכן 'און' במקרא פירושו גם אבל וגם כוח.

אלא שהשארית השם שנתנה רחל תזכיר דווקא את המשמעות השלילית של השם, ועל כן הבטיח יעקב את המשמעות החיובית שלו על ידי 'תרגומו לטובה'.

דו-המשמעות הזו בשמו של 'בן אוני' וניסוחו הכפול - על פי כוונת רחל בו ועל פי כוונת יעקב - מסמלת להפליא את הסיטואציה כולה.

ובכל זאת נדמה כי פירוש רש"י לשם בנימין פשוט יותר:

30. רש"י על השם 'בנימין'

נראה בעיניי, לפי שהוא לבדו נולד בארץ כנען, שהוא בנגב

²⁰ על פי דרכו של רמב"ן ניתן היה לפרש שאף רחל קראה את בנה 'בן אוני' במשמעות 'בן כוח', אך בכוונה שלילית: 'הבן שבלידתו בלה כוח'. ואם כן יעקב אף לא היה צריך לשנות את המשמעות של המילה 'און' מאבל לכוח.

אף במובן המעשי - נחלקת תשומת הלב של הנוכחים באירוע כזה:

לצד הצורך לטפל בקבורת האם קיים גם צורך מידי לטפל בצרכיו של בנה - התינוק החי הבוכה והדורש טיפול. צריך לחתלו ולסוך את בשרו - ויש למצוא לו מינקת...

האמביוולנטיות בהתייחסות לאירוע כזה שמתואר בסיפורנו באה לידי ביטוי בהלכה.

בשולחן ערוך כותב המחבר (על פי ברייתא במסכת ברכות נט ע"ב):

26. שולחן ערוך אורח חיים, בהלכות ברכות הודאות

סימן רכ"ג סעיף א: ילדה אשתו זכר - מברך 'הטוב והמטיב', וגם היא צריכה לברך כן.

זאת על פי הכלל ההלכתי (המנוסח בשולחן ערוך לפני כן, בסימן רכ"ב סעיף א):

רכ"ב סעיף א: "על שמועות שהן טובות לו לבדו מברך 'שהחיינו', ואם הן טובות לו ולאחרים - מברך 'הטוב והמטיב'."

על דברי המחבר הללו מוסיף הרמ"א:

27. הרמ"א

ואם מתה אשתו בלדתה מברך 'שהחיינו', דהא ליכא [=אין] הטבה לאחריו.¹⁹

ועל דברי הרמ"א הללו מעיר בעל משנה ברורה:

28. בעל משנה ברורה

אלא שמתחילה צריך להקדים לברך 'דיין האמת' על מיתתה...

לפנינו איור הלכתי למצבו של יעקב, המברך 'דיין האמת' על מות רחל אשתו האהובה, אך מיד מוסיף ברכת 'שהחיינו' על לידת בנו.

קריאת השם 'בנימין' היא ברכת 'שהחיינו' של יעקב, כפי שיוסבר להלן.

עד עתה תיארו את האמביוולנטיות המהותית המאפיינת אירוע של לידה שבו מתה היולדת ובנה נולד חי. אולם בזאת לא מיצינו את המיוחד בסיפורנו.

לידת בנימין לא הייתה כלידת שאר בניו של יעקב.

כל שאר בניו של יעקב נולדו בפרק זמן קצר ביותר, בעת שהותו בחרן.

חדשה, העולה על קודמתה. שמו של הבן הנולד מנומק פעמיים בסוף הפרק, ונראה שנרמזת בו דו-משמעות. על פי הנימוק הראשון, משמעו של השם 'איכבוד' הוא 'חוסר כבוד'. אולם על פי הנימוק השני, המתרכז אך בלקיחת ארון הא-לוהים - בגלות 'הכבוד' מישראל - משמעות השם איכבוד היא אי-כבוד - 'היכן הכבוד?!' הכבוד גלה, אך גלות היא מצב זמני, וסוף הכבוד לשוב למקומו, כפי שאכן מתואר בפרקים הבאים. אף השם 'בן אוני' הוא דו-משמעי, ראה בסעיף זה להלן.

¹⁹ זו דעתו של הרמ"א. אולם דעת המחבר בספרו בית יוסף על הטור בסימן זה היא: "ונראה דאפילו מתה אשתו מברך הטוב והמטיב, דהא מכל מקום טובה הייתה לה בעת שילדתו". אף ה"ט"ז סובר כן, אך נימוקו הוא: "דאפילו לאחר מיתתה יש לה טובה, שהשאירה זכר בעולם". דעתם אפוא כדעת הנשים שניחמו את רחל ואת אשת פינחס "אל תיראי, כי גם זה לך בן / כי בן ילדת", וכפי שפירשנו את דבריהן. אולם רבי יעקב עמדין בשו"ת מור וקציעה חולק עליהם (דבריו הובאו במשנה ברורה כאן אות ד) ומצדד בדברי הרמ"א, וטעמו הוא שברכת הטוב והמטיב לא נתקנה על הנאה רוחנית בלבד אלא על הנאה גשמית, ואם כן אישה שמתה בלדתה - אין לראות בלידה זו טובה מבחינתה. דעתו מצטרפת אפוא לדעתו של רחל ושל אשת פינחס, שלא קיבלו את דברי הנחמה של הנשים.

אולם כדי להבין את שתיקתו של יעקב, שעל פי טענתנו היא מבטאת מבוכה וסתירה רגשית עזה, יש צורך לקרוא פסוק זה בהקשרה - כחלק מסיפור מסעו של יעקב משכם לחברון בפרק ל"ה כולו.

האירוע שקדם למותה של רחל בסיפור זה הוא התגלות ה' ליעקב בבית אל - ההתגלות השנייה ליעקב באותו מקום.

וכך נאמר לו שם בין השאר:

31. בראשית ל"ה

יא אני א-ל-ש-ד-ג, פרה ורבה! גוי וקהל גוים יהיה ממך ומלכים מחלציך יצאו.

תגובתו של יעקב על התגלות שנייה זו הייתה במעשה שאף אותו עשה בשנית:

יד **ויצב יעקב מצבה במקום אשר דבר אתו...**²²

מבית אל עובר יעקב לתחנתו הבאה, המקום שבו כרעה רחל ללדת בדרך אפרתה, סמוך לבית לחם, והסתירה הרגשית והתודעתית הפוקדת אותו מהממת:

טז-יט **ויסעו מבית אל... ותמת רחל ותקבר בדרך אפרתה הוא בית לחם.**

תגובתו של יעקב על אירוע זה מתוארת במילים דומות לתגובתו על ההתגלות בבית אל:

כ **ויצב יעקב מצבה על קברתה.**

אף בצאתו מן הארץ ללכת חרנה נסמכו בסיפור חייו של יעקב התגלות מופלאה בבית אל, שבסופה הציב מצבת אבן במקום ההתגלות, ומפגש על הבאר עם רחל, שבו נתגלה לו כמה קשים יהיו ניסיונות חייו עמה.

אף שם עמדנו - בסוף עיונו הקודם - על המתח שבין אותה התגלות לבין האירוע רווי הסמליות שבא מיד לאחריה, אירוע שבא לסייג את ההבטחה בבית אל במה שנוגע ליחסיו עם רחל.

אלא ששם, אל מול אבן המצבה ששם יעקב בבית אל, עמדה אבן גדולה שעל פי הבאר, שאותה גלל יעקב מעל פי הבאר ושאב את מימיה והשקה את הצאן. ואילו במקומנו - הושבה האבן למקומה על פי הבאר, והפכה לאבן מצבה על קבורת רחל עד היום.

הפער בין שתי המצבות הללו ובין מה שעומד מאחרי כל אחת מהן, אף הוא סיבה לשתיקה גדולה זו של יעקב.

תודעתו המסוכסכת עתידה לפרוץ את שפתיו החשוקות בעוד עשרות שנים, ולשוב אל האירוע שבדרך אפרתה ולהעלותו במילים מפורשות:

ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל בארץ כנען בדרך בעוד כברת ארץ לבא אפרתה **ואקברך שם בדרך אפרתה הוא בית לחם.**

אולם מה כוונתו של יעקב במילים אלו, ומה יש בהן כדי ללמד על השאלה הנידונה בעיונו?
זאת ניאלץ לדחות עד לפרשת ויחי.

²² ראבי"ע בפירושו לפסוק זה מתחבט אם הכוונה במילים אלו היא להצבת המצבה בראשונה (כ"ח, יח) "או עשה כן פעם שנית. והראשון קרוב אליי". ואף רמב"ן מסכים עמו שאין כאן אלא תיאור של מה שעשה יעקב בצאתו מן הארץ. אולם נראה שכוונת הכתוב לומר שיעקב עשה כל זאת בשנית, וההקבלה שתבוא בהמשך דברינו מחזקת פירוש זה.

[=בדרום] כשאדם בא מארס נהריים... בנימין - בן ימין, לשון: יצפון וימין [=דרום] אתה בראתם' (תהילים פ"ט, יג).²¹

לפי פירושו של רש"י השם בנימין איננו 'תרגום לטובה' לשם שנתנה לו רחל.

מסתבר שיעקב חשב לתת שם זה עוד בטרם נולד בנימין ומתה רחל.

ואם נעז להפליג על כנפי ההשערה - אפשר שאף נועץ ברחל בעת הריונה והציע לה שם זה.

רמב"ן העיר "כי כל בניו - בשם שקראו אותם אמותם ייקראו", ואם כך מסתבר שיעקב ביקש מרחל שתקרא את שם בנה העתיד להיוולד בנימין.

אלא שבעת הלידה שקשתה, ומשהבינה רחל כי רגעיה ספורים, המירה את השם המתבקש בשם אחר:

לא 'בן הדרום' - הבן הנולד לאחר השיבה מצפון ארצה כנען - אלא **בן אבלה** של רחל.

'ואביו קרא לו' - כפי שחשב לקרוא לו זה מכבר - **'בנימין'.**

ניסוח הכתוב "ותקרא שמו בן אוני / ואביו קרא לו בנימין" מרמז על ניגוד בין שני השמות.

על פי פירושו של רמב"ן מובן הדבר היטב:

הניגוד הוא בין שתי המשמעויות של המילה 'אוני'.

אולם מהו הניגוד על פי רש"י?

להערתו של רמב"ן כי האמהות הן שקראו את שמות הבנים במשפחת יעקב יש להוסיף עוד, כי הטעמים שנתנו האמהות לשמות הללו סובבים כמעט כולם על מאבקן האישי בתוך המשפחה ומבטאים את חווייתן הפרטית.

בנימין הוא השם הראשון הניתן לאחד מבניו של יעקב שאינו מבטא את חוויית אמו אלא את נסיבות לידתו בארץ כנען.

השם שנתנה רחל לבנה קושר אף שם זה לאוצר השמות הקודמים:

אף הוא משקף אירוע בחייה (ובמותה) של אמו - ואף ביתר שאת (בגלל כינוי השייכות - 'אוני').

בתנו לבנו את השם בנימין, הפך אותו יעקב ליחיד מבניו ששמו ניתן לו על ידי אביו והוא מבטא בשורה כללית: **"הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ".**

1. שתי מצבות

בעיון זה ניסינו להבין את תגובתו של יעקב למותה של רחל ולהולדת בנימין מתוך גבולותיה של פסוקה בודדת (ל"ה, טז-כ).

²¹ הימין הוא כינוי לדרום בכמה מקומות במקרא (מלבד מה שהביא רש"י מופיעה המילה ימין במשמע זה גם ביהושע י"ז, ז; שמ"א כ"ג, יט-כד; שמ"ב כ"ד, ה; מל"ב כ"ג, יג; ועוד), כשם שהשמאל הוא כינוי לצפון (בראשית י"ג, ט; שם י"ד, טו; יחזקאל ט"ז, מו; ועוד). טעם הדבר הוא שהאוריינטציה הטבעית של האדם היא לאוריינטי - למזרח, מקום זריחת השמש. כשפניו אל השמש העולה, המזרח הוא קדימה (ויקדם' הוא מזרח בהרבה מקראות), המערב הוא מאחורי (ואחורי' הוא כינוי למערב בכמה מקראות: ישעיהו ט', יא; איוב כ"ג, ח-ט), הצפון לשמאלו והדרום לימניו.

